

А.Б. НҰРЖАНОВА

«ТІЛ – ОЙЛАУ – ҒАЛАМ» ЖҮЙЕСІНДЕГІ «БАС» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОДТЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Соматикалық тілдік модельдердің ішкі формасын ашуда тіл – ғалам моделінің кодтық қызметін атқарады. Яғни соматикалық модельдердің тілдегі семантикалық уәжделуі, тілді тек тілдік шеңберде емес, ғалам моделінің коды («тіл – код») ретінде қарастыруға болатындығын көрсетеді. Осы орайда,

ғалам моделінің әртүрлі фрагментарлы көрінісі, әлем объектілері әртүрлі кодтардың түзілуіне негіз болады деп, аспан әлемін (ай, күн) астралды код, өсімдіктер әлемін (адыраспан, жусан) вегетативті код, жан-жануарлар дүниесі – зооморфты код деп алсақ, және т.б. Бұл кодтар

этностың өмір сүру салтынан ақпарат береді. Себебі, ғаламды танып-білуде әр этностың өзіне ғана тән ерекше дүниетанымы бой көрсететінін байқауға болады. Мәселен, қазақ тілі адамды ақиқат болмыстағы объектілердің бірі ретінде жеке дара ала отырып, оның дене құрылысындағы маңызды мүше – *басты* тілдік модельдері арқылы жан-жақты сипаттайды, бөлшектей саралайды. Осы мақсатты іске асыруда, біз адам денесіндегі маңызды мүше басты «тіл – ойлау – ғалам» жүйесін негізге алып, былай жіліктейміз:

1. Бас – жоғарғы әлем (тәңірі) концептісі. «Тәңірінің өзі жұп-жұмыр етіп жаратқаны да», «жоғарыдағы көк тәңірісімен тілдесе алатыны» да – бас. Бас – жерлік емес, «көк әлемінің дүниесі». Қазақтың діни танымы «адамның басы Алланың добы» деп бастың «Жаратқан Алланың меншік дүниесі» екендігін растайды [1, 202] Жалпы, қазақ ұғымында бас киім де – қасиетті, киелі болып есептеледі. Бас киім – үйдің құтберекесінің символы. Этнограф-ғалым Н.Шаханова бас киімнің сакралды «жоғары жаққа» қатысты семантикалық статусын «құт» ұғымымен қарастыра келіп, «бас – «құт» мекендейтін ұялайтын орын» деген түсініктің «қасиетті, киелі» саналуына негіз болғандығын айтады [2]. Сондықтан да қазақ бас киімді жерге тастауға, аяқпен басуға тыйым салады, бұл жөнінде Ш.Уәлиханов былай дейді: «Некоторые киргизы (казахи) ни за что не дают своего головного убора, боясь худых последствий» [3]. Қайтыс болған адамның өзге киімін таратса да, бас киімін үйге қалдырады. Шала туған нәрестесін ата тымағына салып, уықтың қарына, керегенің басына іліп қойып, нәрестенің өмірге келуге тиісті «тоғыз ай, тоғыз күнін» толтыратын қазақ халқында рәсім де бар.

2. Бас – биокод. Бас – адамның жан-жануарлардың ауыз, көз, құлақ, мұрын, ми т.б. орналасқан дене мүшесі. Осы және өзге де дене мүшелерінің тұтастығы, сана-сезімі арқылы адам биік тұлғаға айналып, «жоғарғы әлеммен» (аспан әлемі) де, «ортаңғы әлеммен» (жер беті) де, «төменгі әлеммен» (жер асты әлемі) де үздіксіз байланыста болып биокодтық қызметін атқарып отырады.

3. Бас – Адам концептісі. Қоғам өмірінде аяғы мен қолы, көзі мен сөзі (тілі) жоқ кемтар адамдар жиі кездескенімен, басы жоқ адамның кездеспейтіні белгілі. Өйткені *бас – адам*. Сондықтан да қазақ халқы *басы аманның малы түгел, бастан құлақ садаға, бас аман болса шаш көп, бас аман болсын* деп, қандай да бір жағдай болмасын басының аман қалғанына шүкіршілік еткен.

«Басы аманның малы түгел». Қоғамда өмір

сүретін әрбір адамға ең қажетті нәрсе – денсаулық. «Дені саудың жаны сау» демекші, әрбір адамның он екі мүшесі аман, дені сау болса, ол өмірден өзінің сыбағасын ажырата алады.

«Бастан құлақ садаға». Адам организміндегі бас соматизміне ерекше мән беріледі. Жалғыз бастың атқаратын қызметінің маңыздылығын, екі құлақтың бірі болмаса бірінің де қызметі тоқтамайтындығы, бас (сана-сезім) жоғарғы әлеммен тікелей байланысты болып, құлақ одан сәл төмендеу тұрғандықтан да, қазақ халқы адамның амандығын тілей отырып, болашақтан күдер үзбеуге шақырған. Осы мағынада *«бас аман болса шаш көп»* деген сияқты макал-мәтелдер көптеп кездеседі. Оның барлығы да жалпы адам баласына амандық, саулық тілеуден туғандығы белгілі.

4. Бас – әлеуметтік код. Адамның қоғамдағы алатын орнын даралау мақсатында мынадай соматикалық фразеологизмдер қолданылады: *басында дәурені тұрды, басынан құсы кетпеді*, т.б. Мәселен, қазақ тіліндегі *«жолы болмады»* мағынасындағы *басына бұлт айналды, басына күн туды, басы бәлеге душар болды* десе, белгілі бір істің шешімін таппай, қиналған сәтте *басын тауға да, тасқа да ұрды, басын қоярға жер таппады* дейді.

Басын қақ жарды «қорлық көрсетті» *басына нөқта киді* «еркіндіктен айрылды» т.б. тұрақты тіркестердің негізіне алынған еркін тіркестер реалды орган – басқа сырттан физикалық тұрғыдан әсер етуге болатынын көрсететін тілдік модельдер.

5. Бас – уақыт концептісі. Адам өмірінің әр кезеңін сипаттайтын соматикалық фразеологизмдер: *басы жас* «тұрмысқа шықпаған, оң жақта отырған жас қыздарға айтылатын сөз», мұндай фразеологизм кейде әйелі жастай өлген ер азаматтарға да жұбату мағынасында айтылып жатады, *басы бос* «үйленбеген, тұрмысқа шықпаған», *басына бас қосты* «үйленді, тұрмысқа шықты, ұрпағы көбейді», *басы байланды* «еркіндіктен айрылды» т.б.

Бұл күрделі конгломерат семантикалық деңгейде бірдей болады, өйткені ол бір ғана нысанды – Ғалам моделін, бір ғана субъект – Адам тұрғысынан суреттейді. Кодтардың мазмұнды бірлігі бір кодтан екінші кодқа ауысуға мүмкіндік береді.

Тіл мен ғалам моделін параллельді талдау – ғалам моделі мен тіл категориясының байланысын көрсетеді: ғалам моделінен тілге, тілден ғалам моделіне ауысуымызға болады [4]. Соңғысы тек тіл арқылы ғалам моделін суреттеуге болады дегенді ғана емес, сонымен қатар ол (FM) тілдік ұстанымдар арқылы сипатталуы мүмкін дегенді білдіреді. Біз

соматикалық тілдік модельдерді негізге ала отырып, олардың семантикалық өрісі арқылы ғалам моделіне шығу идеясын қарастырамыз.

Сонымен тіл – ғалам моделінің әмбебеп коды дей аламыз. Ғалам моделіндегі әртүрлі таңбалық кешендер әртүрлі кодтық жүйеде қарастырылуы мүмкін.

Адам арқылы айтылып, адам арқылы қабылданғанның барлығы да когнитивтік талдаудан, яғни экстралингвистикалық мәліметтер жүйесі арқылы талдаудан өтеді. Әлемге деген көзқарас мәдени таңбалар арқылы, олардың стереотиптері негізінде жүзеге асады, соның негізінде тілдің таңбалық мағынасы дүниетанымның мәдени-ұлттық жүйесімен қатынасқа түседі. Шындық өмірде қандай бір ситуацияның жалпы мағынасы фразеологиялық бірліктер құрылымында әртүрлі бейнелер арқылы шешімін табады, яғни әлемдегі ситуацияны көру, бағалау әр халықта әрқилы болады [5].

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі адамның өзі-өзі білуге, өзінің сезім әрекеттерін саралап тануға бағытталған ақиқат болмыс үзінділерінің, соның

ішінде соматикалық тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени мазмұнынан маңызды асыл құндылықтар табуға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Сағидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этно-мәдени мазмұны. Алматы, Ғылым: 2003. 247-б.
2. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. Алматы: Қазақстан, 1998.
3. Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов. С.484.
4. Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. М.: ДомКнига, 2006. 280 с.
5. Авакова Р. Фраземикадағы этнолингвистикалық концепция. Екінші халықаралық түркология конгресі // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. 94-99-бб.